

Normativity of criminal law and branches of national legislation: some theoretical and methodological aspects of the issue

Політико-правові особливості змін ідеологічної складової частини українського суспільства в першій половині 90-х років XX століття

Tetiana Humeniuk

Key words:

ideology, political ideology, legal ideology, communist regime, democratic changes, The Act of Declaration of Independence of Ukraine, political and legal system.

Ключові слова:

ідеологія, політична ідеологія, правова ідеологія, комуністичний режим, демократичні перетворення, Акт проголошення незалежності України, політико-правова система.

Значення ідеології (як правової, так і політичної) суттєво зростає за умови дії колективних суб'єктів, якими є політичні партії, інституційно визначені суб'єкти соціальної дії – держава та державні органи, що її репрезентують. Це пояснюється тим, що у разі створення нової держави, трансформації державного ладу мають бути забезпечені наступність, послідовність та безперервність процесу, його підпорядкованість як стратегічним завданням, так і усталеним стандартам рівня і якості життя, демократичного, інноваційно орієнтованого розвитку¹. В Україні, на наш погляд, має розвиватися ідеологічна багатоманітність відповідно до національного політичного спектру – правих, центристських і лівих, що цілком узгоджується із вітчизняними конституційними приписами (а особливо – зі ст. 15 Конституції України).

Ідеологія має бути інтеграційним, консолідуючим, а не роз'єднуючим чинником. Її завдання – об'єднання суспільства та визначення його самоідентичності. Тут ідеологія має виступити як «опікун ідентичності».

Також одним із ключових її завдань є легітимізація як влади в цілому, так і системи правових норм зокрема. У цьому сенсі можна говорити про ідеологію як спосіб легітимації існуючої, реальної системи влади та управління. Влада (а особливо – державна влада) потребує довіри як окремих суб'єктів суспільних відносин, так і громадянського суспільства в цілому. Цього можна досягти лише за умови встановлення принципу верховенства права не лише на суто формальному (нормативно-декларативному) рівні, а й на рівні реальних правовідносин. Це – базова відмінність від тоталітарної ідеологічної доктрини, за якою правляча еліта керується принципом доцільності та вибірковості, а не верховенством права. Суспільство має відчувати наявність і переваги принципу верховенства права, що дає можливість легітимації влади, показником якої є високий рівень довіри суспільства².

Отже, актуальність проблеми ідеологічної складової частини українського суспільства є беззаперечною і в науково-теоретичному, і в практично-прикладному аспектах.

Саме тому метою даної статті є розкриття історико-правових чинників трансформації ідеологічної складової частини політичної та правової системи України в першій половині 90-х рр. XX ст.

Перш за все, слід зауважити, що у радянській політичній системі компартія була інтегрована з інститутами держави. За цих умов радянська держава повністю привласнила собі політичну владу як інструмент примусу, водночас виступаючи організацією, яка керує суспільством. Всі недержавні інституції були або надзвичайно слабкими, або відсутніми взагалі. За цих умов політичний простір країни з назвою СРСР перебував під повним контролем компартії-держави.

¹ Недюха М. Правова ідеологія українського суспільства: інноваційний потенціал процесу соціальних змін / М. Недюха // Політичний менеджмент. – 2013. – № 59. – С. 87.

² Яковець Л.М. Місце ідеології у вітчизняному суспільстві / Л.М. Яковець // Науково-практична конференція «Ідеологія в сучасному світі», 19–20 жовтня 2011 р. : матеріали доповідей і виступів. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – С. 13.

Підпорядкований, другорядний статус України, який закріпився за нею де-юре та де-факто до 1991 р., існував у формі переддержавності радянського зразка. В'язкість динаміки розвитку політичної та правової системи СРСР створили нові суспільні умови. Вони вимагали удосконалення владної системи і трансформацій у політичній та правовій свідомості та активності населення. Мова йде про ідеологічну складову частину (сферу) суспільства, оскільки саме її засобами намагалися переконати певний сегмент громадян країни в тому, що влада їх розуміє, відповідає їх суспільно-політичним очікуванням, потребам, інтересам. Тобто водночас відбувається внутрішній процес самоусвідомлення влади (у вигляді частини номенклатури як партійної еліти), її самооцінки (адекватної чи ні) та спрямований назовні процес підтримання позитивних уявлень про владу у частини соціуму. Однак здевальвована, позбавлена довіри у суспільства ідеологія марксизму-ленізму стала неспроможною виконувати свої провідні функції. Вона остаточно втратила вплив на розвиток суспільних процесів, перетворившись на декораційне тло режиму³.

Найголовнішою особливістю суспільно-політичної трансформації, у порівнянні з країнами Центральної Європи, було те, що в суспільстві не відбулося заміни політичної еліти. Тому найпотужнішими гравцями на політичній арені тривалий час залишалися, з одного боку, ліві партії, а з іншого – деідеологізована посткомуністична номенклатура. Колишня партноменклатура спрямувала свої зусилля на те, щоб, утримуючи владу, прибрати до рук якомога більше матеріальних ресурсів. У такий спосіб було закладено підвалини олігархічно-кланового розвитку економіки, її зрощення з політикою, що обумовило також особливості формування та діяльності партій⁴.

Ідеологію державотворення колишня партноменклатура запозичила у своїх головних опонентів – національно-демократичних партій. Водночас, вона добре усвідомлювала, що саме націонал-демократи – її головний суперник, а тому доклала значних зусиль до їх послаблення, а пізніше – і знищення (часто їхніми ж руками, використовуючи, як знаряддя, притаманні їм протиріччя). Тому вплив цього крила політичного спектра України, який у час здобуття незалежності був доволі значним (трохи менше третини голосів у Верховній Раді першого демократичного скликання 1990–1994 рр.), так ніколи і не став достатнім для того, щоб будувати державу самостійно та відповідно до власних програм і принципів⁵.

Керівництво СРСР, яке завжди надавало ідеології явно гіпертрофованого значення, зробило пропаганду та інші форми корекції масової свідомості одним із основних інструментів володарювання та консолідації суспільства. Наслідки перманентних намагань штучно підпорядкувати всі форми та сфери соціальної практики аж до приватного життя громадян максима «єдиноправильної» радянської ідеології добре відомі. Зрештою, історія не тільки СРСР, а й інших ідеократичних та тоталітарних режимів новітнього часу свідчить про те, наскільки безперспективними і водночас небезпечними можуть бути спроби наділити ідеологію непритаманними їй якостями і соціальними функціями і жорстко детермінувати все розмаїття життя суспільства, керуючись абстрактною та статичною ідеологічною схемою⁶.

Втіленням реформаторських прагнень та захисником національних інтересів молодій державі був, безперечно, Народний Рух України та його партійні відгалуження: Республіканська і Демократична партії. Однак, саме серед них відразу після здобуття незалежності почалися розколи та поділи, які так ніколи й не припинилися, довівши ці політичні сили до занепаду.

Вибори до Верховної Ради 1994 р. були прогресом порівняно з першими альтернативними виборами 1990 р., під час яких пріоритет відверто мала КПУ. Але й тепер вони мали надто багато обмежень та недоліків, щоб стати чинником зміцнення молодих українських партій. Законодавець із (пост)радянською свідомістю зумисне ускладнив процедуру висунання кандидатів від партій, а тому більшість із них вважала за краще висуватися від трудових колективів або самовисуватися. Вже розпочавши роботу в парламенті, вони заявляли про свою партійність⁷.

³ Траверсе О. Особливості політичного простору України (60-ті – початок 90-х рр. XX ст.) / О. Траверсе // Політичний менеджмент. – 2011. – № 4. – С. 78–79.

⁴ Колодій А. Праві, ліві та центр у політичному спектрі України: ретроспектива років незалежності / А. Колодій // Czechu. Polska. Ukraina. Partie i systemy partyjne. Stan i perspektywy / pod red. K. Kowalczyka, Ł. Tomczaka. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2007. – С. 2.

⁵ Колодій А. Там само. – С. 3.

⁶ Кирилюк Ф.М. Філософія політичної ідеології : [навч. посіб.] / Ф.М. Кирилюк. – К. : Центр навчальної літератури, 2009. – С. 492.

⁷ Колодій А. Праві, ліві та центр у політичному спектрі України: ретроспектива років незалежності / А. Колодій // Czechu. Polska. Ukraina. Partie i systemy partyjne. Stan i perspektywy / pod red. K. Kowalczyka, Ł. Tomczaka. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2007. – С. 5.

Перехід до нового стану був можливий за умов зміни базових інститутів радянського суспільства, зруйнування ідеологічного панування КПРС і започаткування широких народних рухів і неурядових громадських організацій, впровадження демократичних процедур, допущення інших форм власності⁸. На цей шлях Україна виходила, маючи в основі державний соціалізм із потужною бюрократичною структурою, монополію Комуністичної партії на ідеологічне освячення змін. Саме це значною мірою зумовило весь спектр наступних проблем, із якими зустрівся українське суспільство.

Перетворення на пострадянському просторі у 90-ті рр., а відтак – і отримання державного суверенітету, часто базувалися не стільки на цінностях, скільки на патерналістських настроях суспільства та номенклатурних інтересах. В Україні демократичні перетворення були пов'язані зі створенням інститутів політичної влади та мали інструментальний характер⁹.

Інструментальний характер демократичних перетворень в Україні був необхідний, насамперед, самій комуністичній номенклатурі, яка в умовах неефективності комуністичної системи прагнула отримати у приватну власність економічні та природні ресурси країни та монополію на політичну владу. Державний суверенітет, як і поняття нації та національного інтересу, для української партійної номенклатури цінністю не були. Втілення ідеї державного суверенітету України місцева номенклатура розглядала як інструмент привласнення влади й економічних ресурсів, розміщених на її території, незалежно від союзного керівництва в Москві¹⁰.

Повернення до політичного плюралізму припадає на 1988–1989 рр. Перші кроки на етапі становлення громадянського суспільства доби перебудови справді зробив наявний партійно-державний апарат, проте під тиском вимог громадськості, студентських страйків і демонстрацій. Створення громадських організацій та багатопартійність фактично були дозволені ще чинною на той час владою, результатом чого стало прийняття відповідних постанов Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР, скасування ст. 6 Конституції СРСР і Конституції УРСР. Тому перші громадські об'єднання (у тому числі й Рух) спочатку проголошували підтримку політики перебудови та офіційно не протиставляли себе владним структурам, декларуючи культурницькі чи екологічні гасла¹¹.

Певної шкоди процесу трансформації влади в державі завдала, з-поміж іншого, довга відсутність нової Конституції, де б чітко закріплювалася сутність влади, принципи її творення та межі поширення. Дався взнаки радянський конституційний нігілізм. Це пояснювалося тим, що радянські конституції залишалися декларативними, фактично не захищаючи людину та суспільство. Відтак ніхто (аж до часу Л. Кучми) не збирався «боротися» за Конституцію. Хоча після прийняття Верховною Радою Декларації про державний суверенітет, у якій закріплювалося право народу України на самовизначення, недоторканність його території, ідея розподілу влади в державі та ін., потреба нової Конституції стала першочерговою. Напрацювання Конституційної комісії, яка розпочала свою роботу ще з осені 1990 р., не влаштовували депутатів Верховної Ради. Протягом кількох років вони визнавали за краще тільки вносити поправки до Конституції УРСР 1978 р.¹²

Відкритим залишалось питання про юридичне визначення засад політичної та правової ідеології. Якщо за радянської влади існувала єдина державна ідеологія, то в умовах створення незалежної держави, однак без нової Конституції, питання політичної та правової ідеології на законодавчому рівні не вирішувалося. Існувала значна прогалина у праві з даного питання. Лише з прийняттям Конституції України 28 червня 1996 р. ідеологічним засадам суспільства була присвячена ст. 15. Основного Закону. У ч. 2 ст. 15 Конституції України було закріплено, що жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. Це є певною гарантією принципу ідеологічної багатоманітності. Згідно з цим принципом, держава не може примушувати громадян, політичні партії чи громадські організації під загрозою кримінального чи іншого переслідування обов'язково дотримуватися певних ідей, вивчати чи пропагувати будь-яку ідеологію.

⁸ Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / В.Ф. Солдатенко (кер.) та ін.; НАН України; Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К. : Парламентське вид-во, 2009. – С. 456.

⁹ Перепелиця Г. Загальні тенденції та відмінності у процесах трансформації України та країн Вишеградської групи / Г. Перепелиця // Трансформаційні процеси у країнах Вишеградської групи та Україні: порівняльний аналіз / за ред. проф. Г.М. Перепелиці. – К. : Видавничий дім «Стилос», 2013. – С. 105–106.

¹⁰ Перепелиця Г. Там само. – С. 106.

¹¹ Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / В.Ф. Солдатенко (кер.) та ін.; НАН України; Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К. : Парламентське вид-во, 2009. – С. 468.

¹² Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / В.Ф. Солдатенко (кер.) та ін.; НАН України; Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К. : Парламентське вид-во, 2009. – С. 484.

Конституційний принцип, відповідно до якого ніяка ідеологія не може встановлюватися як державна, закріплює рівноправність різноманітних ідеологій у суспільстві. У демократичній державі жодна з них не може мати пріоритету перед іншими, підтримуватися офіційно державою за допомогою законодавчого закріплення чи в інший офіційний спосіб. Так, наприклад, демократична держава не може встановлювати обов'язок сповідувати певну релігію, визнавати її державною або визнавати обов'язковим будь-який інший вид ідеології.

Протилежним був підхід до цієї проблеми у часи Радянського Союзу, конституція якого прямо закріплювала комуністичну ідеологію єдиною правильною, а всі інші забороняла під загрозою кримінальної відповідальності.

Заперечення Конституцією можливості визнання будь-якої ідеології як державної не означає, що в сучасному суспільстві не можуть існувати і розвиватися певні світоглядні орієнтири, які відображають історичні особливості формування народу, його звички та традиції, корінні інтереси та прагнення, покликаним яких є консолідація суспільства навколо вирішення життєво важливих, насущних питань¹³.

Відсутність дієвої державницької ідеології спонукає не до консолідації суспільства, а до його розширення за національними, мовними та культурними ознаками. Зрештою, це ми спостерігаємо протягом усієї історії української незалежної держави. Така тенденція, на превеликий жаль, буде мати місце, доки наше суспільство не зможе скористатися значними українськими політико-правовими традиціями задля створення та втілення в життя такої концепції національної (державної) ідеології, котра б максимально відповідала власним традиціям і національному духу¹⁴.

Референдум 1 грудня 1991 р. на підтримку незалежності України став консенсусом основних політичних сил країни, свідченням чого були переконливі результати голосування: із 84% тих, хто взяв участь у голосуванні, за незалежність проголосували 91% – більшість у всіх регіонах, у тому числі у Криму та Севастополі. Ідея незалежності знайшла підтримку також більшості основних етнічних груп, що стало результатом толерантної політики опозиційного, націонал-демократичного Руху і націонал-комуністів на чолі з першим Президентом Леонідом Кравчуком (тобто тих представників комуністичної еліти, які виступали за незалежність республіки)¹⁵.

Однак націонал-комуністи на чолі з Леонідом Кравчуком вдало розіграли «національну карту». Перехопивши в Руху гасло «незалежної демократичної України», вони змогли зберегти свої позиції. Комуністичної партії Радянського Союзу вже не було, але так звана «партія влади» складалася тепер із колишньої комуністичної номенклатури, котра раптом стала «безпартійною». Отже, українське суспільство було ще неготове до радикального розриву з минулим. Воно погодилося на незалежність України, але не на Чорновола на чолі нової держави. Більшість не сприймала радикального розриву з минулим та люстрацій. І це стало одним із основних чинників того, чому досягнуті результати було так важко закріпити¹⁶.

Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. засвідчив утворення нової незалежної держави. Чинною на той час була Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки, прийнята ще в 1978 р., із певними доповненнями та змінами. Отже, існувала вертикаль рад, яка складалася з Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим та місцевих рад, що було абсолютно нетиповим явищем для демократичних країн¹⁷.

Посада Президента, введена ще в липні 1991 р., відігравала дуже незначну роль і практично не мала владних повноважень. Таким чином, існуюча модель лише за формальними ознаками передбачала розподіл влади, а по суті була непристосованою до функціонування демократичних інститутів. Повноваження Президента фактично не були прописані в Основному законі держави¹⁸.

¹³ Конституція України. Науково-практичний коментар [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://coollib.com/b/340418/read#t16>.

¹⁴ Ситник О.М. Формування сучасної ідеології державотворення в контексті досвіду діяльності Української Центральної Ради / О.М. Ситник // Українська Центральна Рада – світоч національного державотворення: історико-правові уроки та сучасні реалії: матеріали круглого столу (м. Тернопіль, 10–11 березня 2017 р.). – Тернопіль : Економічна думка ТНЕУ, 2017. – С. 274.

¹⁵ Гарань О. Трансформаційні процеси в Україні: історичні, етнічні та політичні чинники / О. Гарань, О. Сидорчук // Трансформаційні процеси у країнах Вишеградської групи та Україні: порівняльний аналіз / за ред. проф. Г.М. Перепелиці. – К. : Видавничий дім «Стилос», 2013. – С. 49.

¹⁶ Гарань О. Там само. – С. 50.

¹⁷ Гарань О. Там само. – С. 57–58.

¹⁸ Гарань О. Там само. – С. 58.

Обрання Леоніда Кравчука першим Президентом на прямих загальнонаціональних виборах 1 грудня 1991 р. (одночасно із всеукраїнським референдумом, котрий переконливо підтвердив Акт проголошення незалежності) стало вихідною точкою у формуванні двох основних політичних центрів впливу. Необхідність зміни існуючої системи влади в державі заради перерозподілу повноважень між основними гілками влади стала однією з причин гострих конфліктів між Президентом та Верховною Радою, які почалися з 1992 р.¹⁹.

За 20 років Україна не змогла подолати основні проблеми і вирішити головні завдання постколониального перехідного періоду. Брак у керівників держави політичної волі до проведення радикальних економічних реформ призвів до того, що в країні виникло сприятливе середовище для відтворення колониальної залежності у формі неоколоніалізму²⁰.

Заборона Президією Верховної Ради діяльності Комуністичної партії України 30 серпня 1991 р. зумовила відтепер формальне домінування безпартійних депутатів у Верховній Раді. Сама формальна заборона Комуністичної партії України не викликала обурення населення та опору більшості членів партії. Перехід владних повноважень до тієї частини партійної номенклатури, що мімікрувала під демократичну ідеологію, радше означав сподівання населення на швидке розв'язання новим істеблішментом тих проблем, що їх виявився неспроможним розв'язати комуністичний режим²¹.

Враховуючи генезис державницької ідеї, ми спробуємо дати визначення поняттю «державницька ідеологія», ключовим у розумінні якої, на нашу думку, є її головна мета, спрямована на створення, розвиток і розбудову держави, зміцнення конституційного ладу, що є загальним інтересом народу, який представляє дану державу, і потужним фактором консолідації суспільства²².

За результатами дослідження політико-правових особливостей змін ідеологічної складової частини українського суспільства в першій половині 90-х рр. ХХ ст. можна зробити такі висновки:

1) якщо ідеологія (в т. ч. політична і правова) в СРСР мала гіпертрофоване значення, була монополізована комуністичною партією та державою і визнавалася єдиноправильною, то на першому (доконституційному) етапі сучасного українського державотворення (1991–1995 рр.) можна вести мову про певний ідеологічний вакуум взагалі;

2) що ж стосується другого (конституційного) етапу українського державотворення та правотворення, то тут мова йде про юридичне закріплення принципу ідеологічної багатоманітності у різних сферах суспільного життя, включаючи політичну та правову ідеологію. Однак такий підхід не вирішив питання про ідеологію державотворення, а лише загострив проблему взаємин між різними суспільно-політичними течіями та об'єднаннями громадян;

3) недоліки у змісті ст. 15 Конституції України, з одного боку, дали можливість здійснювати політико-правові маніпуляції з боку різних політичних сил, які у різні періоди приходили до влади, а з іншого боку – допускали навіть внесення змін до Основного Закону України виключно з політичних мотивів та з міркувань політичної доцільності (наприклад, зміни до Конституції України 2004 та 2010 рр.);

4) відсутність належного юридичного закріплення ідеологічних засад, пасивне відношення влади до формування державницької ідеології опосередковано сприяли народному невдоволенню, яке втілювалося у т. зв. «Революцію Гідності», а також створила певні умови для появи різних сепаратистських течій та рухів, які з часом вилилися в окупацію Криму та частини Донбасу.

¹⁹ Гарань О. Там само. – С. 58.

²⁰ Перепелиця Г. Загальні тенденції та відмінності у процесах трансформації України та країн Вишеградської групи / Г. Перепелиця // Трансформаційні процеси у країнах Вишеградської групи та Україні: порівняльний аналіз / за ред. проф. Г.М. Перепелиці. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2013. – С. 109.

²¹ Гарань О. Ліві та лівоцентристські партії в Україні / О. Гарань, В. Бельмега // Friedrich Ebert Stiftung / Фонд ім. Фрідріха Еберта (Представництво в Україні). – К.: Фонд ім. Фрідріха Еберта (Представництво в Україні), 2010. – С. 5.

²² Фурманюк М.І. Проблеми визначення понять «державної» та «державницької» ідеології / М.І. Фурманюк // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2009. – Вип. 17. – С. 276.

Анотація

У статті проаналізовано правові аспекти трансформаційних процесів радянської політичної та правової системи, умови зміни базових інститутів радянського суспільства, впровадження демократичних процедур. Висвітлено проблеми постколоніального перехідного періоду, функціонування демократичних інститутів, вдосконалення владної системи. Обґрунтовано значення ідеологічної складової частини для розвитку громадянського суспільства.

Summary

The article analyses legal aspects of transformations in the Soviet political and legal system, conditions of changes in basic institutions of the Soviet society, implementation of democratic procedures. The issues of the post-colonial transitional period, the functioning of democratic institutions, improvement of the government are highlighted. Significance of the ideological component for the development of the civil society is substantiated.

Використана література:

1. Гарань О. Ліві та лівоцентристські партії в Україні / О. Гарань, В. Бельмега // Friedrich Ebert Stiftung / Фонд ім. Фрідріха Еберта (Представництво в Україні). – К. : Фонд ім. Фрідріха Еберта (Представництво в Україні), 2010. – 32 с.
2. Гарань О. Трансформаційні процеси в Україні: історичні, етнічні та політичні чинники / О. Гарань, О. Сидорчук // Трансформаційні процеси у країнах Вишеградської групи та Україні: порівняльний аналіз / за ред. проф. Г.М. Перепелиці. – К. : Видавничий дім «Стилос», 2013. – С. 47–70.
3. Кирилюк Ф.М. Філософія політичної ідеології: [навч. посіб.] / Ф.М. Кирилюк. – К. : Центр навчальної літератури, 2009. – 520 с.
4. Колодій А. Праві, ліві та центр у політичному спектрі України: ретроспектива років незалежності / А. Колодій // Czechu. Polska. Ukraina. Partie i systemy partyjne. Stan i perspektywę / pod red. K. Kowalczyka, Ł. Tomczaka. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2007. – С. 68–100.
5. Конституція України. Науково-практичний коментар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://coollib.com/b/340418/read#t16//>
6. Недюха М. Правова ідеологія українського суспільства: інноваційний потенціал процесу соціальних змін / М. Недюха // Політичний менеджмент. – 2013. – № 59. – С. 86–94.
7. Перепелиця Г. Загальні тенденції та відмінності у процесах трансформації України та країн Вишеградської групи / Г. Перепелиця // Трансформаційні процеси у країнах Вишеградської групи та Україні: порівняльний аналіз / за ред. проф. Г.М. Перепелиці. – К. : Видавничий дім «Стилос», 2013. – С. 101–141.
8. Ситник О.М. Формування сучасної ідеології державотворення в контексті досвіду діяльності Української Центральної Ради / О.М. Ситник // Українська Центральна Рада – світоч національного державотворення : історико-правові уроки та сучасні реалії : матеріали круглого столу (м. Тернопіль, 10–11 березня 2017 р.). – Тернопіль : Економічна думка ТНЕУ, 2017. – С. 272–275.
9. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / В.Ф. Солдатенко (кер.) та ін.; НАН України; Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К. : Парламентське вид-во, 2009. – 536 с.
10. Траверсе О. Особливості політичного простору України (60-ті – початок 90-х рр. XX ст.) / О. Траверсе // Політичний менеджмент. – 2011. – № 4. – С. 76–83.
11. Фурманюк М.І. Проблеми визначення понять «державної» та «державницької» ідеології / М.І. Фурманюк // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2009. – Вип. 17. – С. 269–278.
12. Яковець Л.М. Місце ідеології у вітчизняному суспільстві / Л.М. Яковець // Науково-практична конференція «Ідеологія в сучасному світі», 19–20 жовтня 2011 р. : матеріали доповідей і виступів. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – С. 13–14.

Tetiana Humeniuk,

*Doctor of Sciences (History), Associate Professor,
Head of the Department of Theory and History of State and Law
King Danylo University Private Higher Educational Institution*